

УДК 37(09)477:372

Розвиток ідей вітчизняних педагогів про мовленнєве виховання дошкільників у сучасних умовах

Аніщук А.М.

У статті розглянуто ідеї вітчизняних педагогів про мовленнєве виховання дошкільників, їх актуальність на сучасному етапі.

Ключові слова: мовленнєве виховання, мовленнєва особистість, розвиток мовлення, навчання мови, мовленнєва культура, особистісно орієнтований підхід.

В статье рассмотрено идеи отечественных педагогов о речевом воспитании дошкольников, их актуальность на современном этапе.

Ключевые слова: речевое воспитание, речевая личность, развитие речи, обучение языку, культура речи, личностно ориентированный подход.

The ideas of home pedagogues about speech upbringing of preschool children, their actuality nowadays are considered in the article.

Key words: speech upbringing, speech personality, development of speech, teaching language, culture of speech, personality oriented approach.

На сучасному етапі розвитку української держави особливо актуальності набуває проблема формування особистості високого рівня духовності й культури, представника суспільства, здатного

вільно й відповідально визначати свою позицію серед інших, гнучко реагувати на зміни в оточуючій дійсності і самому творити їх.

Саме дошкільний вік є періодом фактичного становлення особистості, розвитку базису культури, формування вміння вербалізувати свої життєві враження й виражати ціннісне ставлення до людей, природи, предметів. Тому одним із завдань дошкільної освіти є *виховання мовленнєвої особистості*, яка б володіла вміннями і навичками у соціально прийнятній мовленнєвій формі висловлювати свої потреби, інтереси, можливості, наміри, доводити, обґрунтовувати, відстоювати власну точку зору; особистості, яка б ставилася до слова не лише як до інструмента відтворення почуто від дорослого мови, а як до дійства розкриття свого внутрішнього світу, свого ставлення до інших та до само себе. Отже, з-поміж ключових понять, якими оперувала й оперує традиційна лінгводидактика, зокрема, *розвиток мовлення, навчання мови*, особливого змісту й значення набуває поняття *мовленнєве виховання*, яке є ширшим за попередні й орієнтує не лише на розвиток мовних здібностей, формування мовленнєвих умінь і навичок, а передусім на засвоєння нормативного мовлення й виховання високого рівня мовленнєвої культури. Мовленнєва культура передбачає не тільки наслідування норм, але й уміння свідомо вибирати найбільш доцільні варіанти мовленнєвої поведінки (точні у смислового відношенні, стилістично доречні, виразні), знаходити адекватну щодо

ситуації нову мовленнєву форму.

Сьогодні не досить стандартизувати мовленнєві знання та вміння. Слід показати, якими навичками мовленнєвої діяльності, засобами та формами має володіти дитина певного віку, щоб заявити про себе. Виникає нагальна потреба переорієнтації кінцевої мети опанування рідною мовою з формування окремих мовленнєвих умінь і навичок на "комунікативно-прагматичний", за яким мова виступатиме передусім знаряддям самовираження особистості й засобом спілкування. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку "Я у Світі" орієнтує педагогів у наданні пріоритету вільній, не регламентованій дорослим діяльності дітей, коли дошкільник учиться самостійно обирати в мовленнєвому розвивальному середовищі вид, форму діяльності, матеріал, зміст, партнерів, тематику для реалізації власного задуму [2, с. 127]. Програма орієнтує педагогів на переосмислення традиційних функцій педагогічної діяльності, на реалізацію прогресивних ідей у розвитку дошкільної освіти. Тому осмислення наукової спадщини попередніх поколінь видатних педагогів є необхідною умовою розробки багатьох проблем, однією з яких є проблема мовленнєвого виховання дошкільників.

Метою нашої статті є показати розвиток ідей вітчизняних педагогів про мовленнєве виховання дошкільників на сучасному етапі.

Нині, коли впроваджується в життя рідна мова, вчення К.Ушинського щодо місця рідної мови у процесі навчання і виховання дітей дошкільного віку є надзвичайно актуальним. Він зазначав,

що важливою умовою ефективності процесу формування мовленнєво культури особистості є *чуття мови*, мовленнєва інтуїція. Саме чуття мови створює підґрунтя для сприймання естетичних властивостей мовлення й формування інтересу до художнього слова. Ступінь засвоєння слів залежить від того, наскільки у дитини розвинуте чуття мови. Це явище вчені трактували по-різному. К.Ушинський уживав визначення “*словесний інстинкт*”, “*дар слова*”. Він писав: “Ви помічаєте, що дитина, бажаючи висловити свою думку, в одному разі вживає один вислів, в іншому – інший, мимоволі дивується почуттю, з яким вона відчула надзвичайно тонку різницю між двома словами, очевидно дуже схожими. Ви помічаєте також, що дитина, почувши нове для не слово, починає здебільшого відмінювати його і сполучати з іншими словами цілком правильно. Чи могло б це бути, якби дитина, засвоюючи рідну мову, не засвоювала частинки тієї творчої сили, яка дала народові змогу створити мову?” [9, с. 283]. Значну увагу мовленнєвій творчості дітей приділяв і В.Сухомлинський. Його “подорожі в природу” були першим поштовхом до творчості. “Відчуваючи, переживаючи красу побаченого й почутого, – писав педагог, – діти сприймали найтонші відтінки слова, і через слово краса входила в хні душі” [6, с. 202]. У дітей з’являлося бажання передавати своє почуття і переживання мовленнєвими засобами, розповідати про навколишнє. Джерелом дитячої творчості педагог уважав емоційно-естетичне забарвлення слова, його найтонші відтінки.

У контексті дослідницьких інтересів сучасних науковців, зокрема Н.Гавриш, Т.Піроженко, Л.Березовська та ін., висвітлюється проблема мовленнєво творчості дітей дошкільного віку, про яку заявляли свого часу видатні педагоги. Мовленнєва творчість дошкільників виявляється у спілкуванні з однолітками і дорослими через самопрезентування і фантазування, у здатності варіювати мовленнєвими засобами, виявляти самодіяльність, раціоналізаторство, вигадку, фантазію, творчо оперувати і влучно використовувати слова. Водночас Т.Піроженко зазначає, що фантазування і творчість згасають і знижуються у дітей старшого дошкільного віку. Таке явище вона пояснює тим, що з віком діти, привласнюючи соціально задані норми, неминуче стають реалістами. І основна причина в тому, що прояв творчості в багатьох ситуаціях життєдіяльності дитини не здобуває особистісно значущої цінності [3, с. 27]. Тому за певних умов виховання в освітньому закладі і родині дитина може досягти більш високих рівнів виявлення мовленнєво активності і реалізації творчих можливостей.

Одним із методів мовленнєвого виховання В.Сухомлинський називав казку. “Через казкові образи, – писав автор, – у свідомість дітей входить слово з його найтоншими відтінками... Під впливом почуттів, що пробуджуються казковими образами дитина вчиться мислити словами. Без казки – живо, яскраво, що оволоділа свідомістю і почуттями дитини, неможливо уявити дитячого

мислення і дитячої мови [6, с. 179]. Учений зазначав, що слово знаходить у казці реальну форму виявлення духовних сил дитини. Дитині хочеться не тільки слухати, а й самій розповідати. Педагог наголошував на тому, що завдяки казці дитина пізнає світ не тільки розумом, а й серцем, відгукується на події та явища навколишнього світу, висловлює своє ставлення до них.

Казка є одним з ефективних засобів мовленнєвого виховання у сучасних дошкільних закладах. Вона моделює важливі ситуації із життя, вчить скромності, благородства, збагачує словник дитини емоційно забарвленою лексикою. Виховна функція – одна з жанрових ознак казки, у ній протиставляються добро і зло, чуйність і байдужість, правда і кривда та ін. Позитивні якості казкових героїв є орієнтиром для виховання мужності у хлопчиків та ніжності у дівчаток. Через усвідомлення прослуханого діти вчаться розпізнавати хороші і погані вчинки, розуміти вплив приємних і негативних слів на почуття інших героїв в твору; збагачують свій словник (як пасивний, так і активний) словами, що виражають різні почуття головних героїв (чуйність, уважність, радість, смуток, здивування, презирство, страх, сором та ін.). У дошкільників розвивається емоційна чутливість до героїв і фактів твору. За цих умов у них формується вміння у тій чи іншій формі виявити своє ставлення до героїв, хньо поведінки, дати їм свою оцінку. “Під час розповідання казок дітьми, – пише В.Сухомлинський, – найсоромливіші стають у такі хвилини сміливими і рішучими. Мова, плутана і недоладна за інших обставин, тут стає плавною, виразною, співучою” [6, с. 179]. Казка дає готові мовні форми, словесні характеристики образу, визначення, якими оперує дитина, важливо лише правильно зрозуміти, а після засвоєння – правильно практично ними користуватися в процесі вираження своїх думок.

Важливе значення В.Сухомлинський приділяв поетичному слову, наголошуючи на тому, що воно розкриває найтонші емоційні відтінки рідної мови. Педагог прагнув до того, щоб діти відчували, що в словосполученні слів народжується музичне звучання мови, яке не тільки надає слову нового емоційного відтінку, а й відкриває нову красу в навколишньому світі. Він використовував будь-яку можливість, щоб пробудити в дитячих серцях поетичне натхнення, щоб слово набуло індивідуального поетичного звучання в душі кожної дитини [6, с. 211].

Сучасна методика роботи з літературними творами пропонує організувати заняття, на яких діти не тільки милуватимуться поетичним словом, а й такі, на яких вірш може стати спонуканням до цікавої гри, виконання дітьми інтелектуальних завдань, застосування театралізації, мовленнєво-творчих вправ або причиною жартів. Мета таких занять – виховувати у дітей художньо-естетичне сприйняття образно суті, мелодійності, ритму, краси поетичного слова, відчуття виразності мовних засобів, які надають яскраво наочності віршованим образам [1, с. 56–57].

Специфіка впровадження у практику особис-

непідробний патріотизм, високий рівень національно свідомості, громадянські якості, толерантне ставлення до всіх людей.

Зважаючи на складні суспільні умови, за яких функціонували виключно російськомовні навчальні заклади, педагог порушувала питання про організацію української школи на приватні кошти, “де б діти виховувались у більшій національній свідомості, де б вони вчилися рідною мовою” [5, с. 144]. Вважаючи, що лише освіта, знання здатні піднести в людей патріотичні почуття, С.Русова вступила до товариства “Общество Грамотности”, вважаючи, що зможе організувати тут видання українських книжок або ж пропагувати серед населення російські твори, які б сприяли розвитку в українців патріотичних почуттів. Патріотка поділяла думку М.Драгоманова про те, що “всяка наука до лісу не веде, а хоч і чужою мовою, а все ж таки знімає полуду з очей, будить свідомість взагалі, значить разом з нею і самосвідомість кожного народу, кожної нації” [5, с. 113].

С.Русова дошкульно критикувала існуючу школу за відірваність від потреб життя, догматизм і формалізм у навчанні, засуджувала авторитарність школи, вербалізм, придушення волі та активності дитини, пасивне слухання й тривале сидіння учнів за партою, підкреслюючи, що така організація навчання не відповідає природі дитини. Як наслідок, “сучасна українська школа не дає дітям освіти, бо суперечить усім вимогам педагогічної науки, усім потребам народного життя; вона калічить розум і душу дитини, відриває дитину від родини й несвідомо кидає на розпутьті без усякого виховання, без певної освіти; вона не відповідає національному духовному складові українського народу” [3, с. 5].

Попри те школа відіграє важливу роль у підготовці свідомих членів суспільства, формуванні національно свідомості та громадянської позиції. “З перших виявів культурних досягнень народів школа стає не лише головним засобом для поширення народної освіти, а й тим осередком, де зароджується, виховується та найкраще зміцнюється народна свідомість, де кладеться основа державного об’єднання всіх мешканців однієї території й де будується національна свідомість” [3, с. 105]. На думку педагога, той народ, який не має своєї школи, приречений на пригноблене, безславне існування, культурний занепад, потерпає від економічних злиднів. Тому гаслом діяльності кожного свідомого українця вона проголошує: “Рідна школа на Україні”.

Окреслюючи вади сучасної школи (невідповідність вимогам педагогічної науки, відрив дитини від родини, недосконалість освіти), педагог пропагує створення школи з національним духовним складом. “Ідея єдиної національної школи невіддільна від демократизму народів та державного устрою; тільки завдяки їй можна виховати покоління людей на таку націю, яка відповідатиме всім сучасним вимогам, а керівна роль буде належати тим, хто зуміє у найчистішому вигляді здійснити ідею єдиної національної діяльної школи” [3, с. 107].

У такій школі, на переконання С.Русової, на чільне місце має бути поставлено справу вихо-

вання гідних громадян, розвиток їх здібностей, характеру та плекання в них морального індивідуального і соціального ідеалу. “Виховання має дати дітям такі умови життя, який напрямком розвитку, що сприяв би розумінню добра і зміцнив би волю дитини для виконання лише добрих учинків, корисних для громадянства, такому поводженню, що не перешкоджало б проведенню в життя великих гасел: Братерства і Волі” [3, с. 17].

Підвалинами національної школи, на переконання педагога, мають бути викладання рідною мовою, введення до програми тих наук, які сприяють розвитку громадянської свідомості. До таких наук С.Русова віднесла: рідну мову, літературу (народну та художню), історію і географію рідного краю, народне мистецтво (музика, спів). Інша підвалина – єднання з людьми, оскільки школа є центром не лише морального, а й політично-громадського виховання.

Здійснення процесу виховання, як уважає педагог, потребує зважання на соціальні умови, культурно-етнографічні ознаки середовища, в якому проживає дитина, врахування психологічних особливостей. С.Русова визначає мету виховання, завдання, принципи, зміст, методи і засоби формування у молоді моральних якостей, їх духовного розвитку, які звучать актуально й нині.

Мета виховання, за С.Русовою, – виховати громадянина, підготувати його до активної участі у соціально-політичному, культурному житті, дати широкий, вільний розвиток усім духовним силам дитини та здібностям, розвинути в неї такі особистісні риси, які дадуть їй змогу стати найкращим громадянином, “виробити з учня вільну людину, готову для служіння над особовим завданням і реалізації найвищого гуманного ідеалу, що панує на той час у громадянстві” [3, с. 277].

Нова школа, створення та розвиток якої пропагує просвітителька, ставить свої завдання не лише передачу знань, а передусім “виховання суцільно людини”, тобто формування розуму, особливих здібностей, характеру й морально-індивідуального та соціального ідеалу [3, с. 299].

Педагог виступає за органічне поєднання в особистості рис загальнолюдського та національного. Відтак основними рисами характеру людини-громадянина вона визначає патріотизм, доброту, людяність, вимогливість, правдивість, моральні якості законослужняного громадянина. Крім того, радить розвивати в дитини працелюбність, сумлінність, відповідальність, охайність, скромність, гордість і доброзичливе ставлення до інших людей. Такі якості мають істотне значення у людському спілкуванні, дають змогу людині досягнути найвищих моральних благ. Саме тому завданням морального виховання є “збагатити душу дитини враженнями правди, краси, викликати глибоке почуття, бажання дотримуватися у своїй поведінці краси й правди” [4, с. 225].

Прищепити дитині національні риси, на думку С.Русової, можна лише зважаючи на специфіку

природи, географічного місцерозташування, особливості клімату, побут, історію краю, де дитина проживає. Тому до програми національного виховання вона радить внести вивчення природознавства, географії, рідної мови, культури, історії.

Попри те, програма виховання, поставлена на національний ґрунт, має включати для дітей також найкращі твори світової літератури, музики, образотворчого мистецтва, що збагатить уявлення дітей про різноманітність та багатство культур інших народів, спонукатиме їх до кращого розуміння своєї національної самобутності та поваги до інших націй: “Через національне виховання дитина здобуває певний ґрунт задля самостійного розвитку й навчиться шукати і знаходити у вселюдській культурі ті скарби художні, наукові й моральні, які можуть стати її найріднішими, бо не нав’язані вони їй збоку, а органічно прищеплені до душі” [4, с. 44]. Таким чином, школа має готувати дитину до життя в широкому соціальному колективі, вести “через національно-громадське виховання до всесвіту” [2, с. 150].

С.Русова формулює принципи виховання гармонійно людини: індивідуальний підхід, урахування природи дитини; відповідність віковим та психологічним особливостям; національний характер виховання; відповідність соціально-культурним вимогам часу; єдність суспільного та родинного виховання.

Задля досягнення мети виховання вона пропонує ввести до навчальних дисциплін елементи національного виховання, кожну навчальну тему супроводжувати працею. Попри те, програма виховання, на думку С.Русової, має включати не лише теоретичні виклади, а, передусім, різноманітну діяльність самих дітей: ігри, драматизування, свята, клуби, гуртки, класні організації, самоврядування, лабораторні дослідження, позакласні спостереження, екскурсії тощо.

Сучасне виховання ґрунтується на психології дитини, вимагає більш за все розвитку волі, активності й самодіяльності. “Наскільки раніше школа, – зазначає педагог, – з нас виробляла безвольних, слабких характером людей, без власної міцної ініціативи, настільки сучасне виховання звертає увагу на індивідуальну самодіяльність та на добрий напрямок волі” [3, с. 110].

Найкращим шляхом досягнення цієї мети є створення (на противагу пасивній, виключно інтелектуальній) діяльності школи. У діяльній школі створюються умови для самовизначення учня, розвитку його здібностей; не має бути “пригноблюючої влади вчительського авторитету” [3, с. 113]. Разом із тим С.Русова застерігає від помилки, яка ґрунтується на неправильному розумінні суті діяльності школи, аби не перетворити на звичайну промислову професійну школу: праця – це не остаточна мета, це лише метод навчання і виховання, який найкраще розвиває усі здібності дитини [3, с. 118].

Умови для розвитку діяльної школи, за Русовою, є такі: 1) наближення до природи для безпосередньої праці серед неї, для спостережень і для більш-менш далеких екскурсій;

2) використання як матеріалу природних багатств, інструментів батьків, потрібних для дитячої праці; 3) створення в школі соціально-демократичного напрямку життя, який забезпечує спільною працею дітей і дорослих, а також самих дітей, здійснення суспільно корисної праці, соціально гуманної діяльності, виконання справ, які формують відповідальність.

Організація шкільного життя в новій школі повинна здійснюватися за демократичним принципом, відповідати високому моральному ідеалу. Серед обов’язкових аспектів такої організації: товариська атмосфера в школі й довірливі стосунки між учителями та учнями; налагодження учнівського самоврядування; заміна класу нечисленними рухливими групами; реформа методів навчання (перехід від пасивних методів навчання до активних); пристосування програм навчання за своїм змістом та обсягом до природи дитини, нахилів і потреб [3, с. 147–149].

Зокрема, серед методів морального виховання школярів С.Русова виокремлює приклад батьків, учителів; метод сугестії, моральні вправи, ігри, спільну працю. Засобами виховання дітей є, на думку, шкільний театр, драматизація, упорядкування учнями власного історико-географічно-краєзнавчого музею, релігійне навчання, яке повинно бути не догматичним, а мати морально-життєвий характер, гра, праця, а також національний стиль оформлення шкільного приміщення (рушники, портрети, квіти, народні інструменти, вертепи, гончарство).

С.Русова підкреслює значущість місця вчителя національної школи: “В його руках майбутність народу, бо діти, які вийдуть із школи, мають бути каменярами у відбудові молодого українського держави, мають розробити свою культуру, свої національні скарби” [2, с. 85]. Вона висуває високі вимоги до теоретичної підготовки, світоглядної позиції, моральних якостей педагога. Учитель повинен любити свою професію, мати наукові знання з основ психології та педагогіки, досконало володіти методикою навчання і виховання, знати та розуміти суспільні рухи, сучасні ідеали народу, обмірковувати, якими засобами ті ідеали провести у шкільне життя, щоб ними пройнялася дитяча душа [2, с. 148]. Високий рівень педагогічної культури вчителя потребує також знання ним історії своєї країни, володіння скарбами народної педагогіки, вміння творчо використовувати їх на практиці.

Моральний авторитет учителя має бути високим, учитель є старшим товаришем для школярів, із ним обмірковуються усі справи. Для дітей школа повинна давати радість власної творчості та щастя спільного товариського життя.

Розкриваючи морально-етичні, професійні, психолого-педагогічні вимоги до особистості вчителя, С.Русова разом із тим критикувала правову, матеріальну та соціальну незахищеність педагога в сучасному суспільстві, якому складно вирішувати поставлені перед ним завдання, наголошуючи, що лише досвідчений і щасливий учитель зможе виховувати кращу еліту свого народу.

Таким чином, аналіз праць педагога дозволяє стверджувати, що основне завдання національної школи вона вбачала у вихованні громадян із високим рівнем національно свідомості та сформованим почуттям людсько гідності.

Викладене вище дозволяє зробити певні узагальнення, а саме: 1) провідним чинником соціально-економічного та культурного-освітнього поступу українського громадянського суспільства С.Русова вважала національну школу; 2) у змісті виховання ново свідомо особистості органічно мали поєднуватися національне та загальнолюдське; 3) концепція виховання ново людини ґрунтувалася на поєднанні національного, гуманістичного, особистісного і діяльнісного принципів; 4) істотна роль у формуванні людини-громадянина належить педагогові, у якого на високому рівні мають бути сформовані морально-етичні якості, професійні та психолого-педагогічні знання, уміння і навички.

Література

1. Коваленко Є. І. Софія Русова – видатний педагог України / Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук // Русова С. Вибрані педагогічні твори : у 2 кн. / [за ред. Є. І. Коваленко; упоряд., передм., прим. Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук]. — К. : Либідь, 1997.
Кн. 1. — 1997. — С. 7–43.